

Nyelvünk „ismeretlen eredetű” szavairól

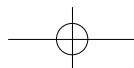
Pethő Bertalan–Vízkeleti Györgyi

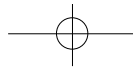

Nyelvünk, és közelebbről a szavaink eredetéről nem folyik a témához méltó vita napjainkban. Írásunkat eredményeink bemutatása mellett azzal a céllal adjuk közre, hogy felhívjuk a figyelmet a tudományos módszertan szokásosnál szigorúbb alkalmazásának lehetséges szerepére a vita méltóbbá tételében.

Magunk nem vagyunk nyelvészek, azonban a nyelvünkre gondot fordító honfitársainkhoz hasonlóan folyvást érdeklődés támad bennünk nyelvünk használata során szavaink etimológiai kapcsolatai, és ezzel összefüggésben szókincsünk eredete iránt. Munkánk, miként sokan mások munkája is, gyakran meggondolásokra készítet bennünket a nyelv, a gondolkodás, az érzület, a kommunikáció, a mentalitás, a kultúra, a civilizáltság egymással való (változatos, sokféleképpen vitatott, de rendszerszerűségében nyilvánvaló) összefüggéseit tekintve. Ezeknek a meggondolásoknak a során pedig sokszor felmerül a kérdés, hogy nyelvünk bizonyos rétegei vajon nem éppen a szavaink sajátos eredetszerűségének következtében rendelkeznek-e különböző, hol erősebb, hol gyengébb kifejező, megszólító, világképalakító, továbbgondolásokra indító erővel.

PROF. DR. PETHŐ BERTALAN, Posztmodernológiai Kutatóközpont, Platon Kiadó igazgatója (bpetho@enternet.hu), VÍZKELETI GYÖRGYI klinikai pszichológus, Semmelweis Egyetem, Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika (vgycs@freemail.hu).

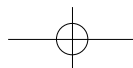

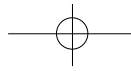
VIZSGÁLATUNK FELÉPÍTÉSE

Lévén nem nyelvészek, akik viszont művelünk néhány más, egymással rokon tudományt, jelenlegi írásunkban erősen behatárolt kettős célt tűzünk magunk elé.

Csupán tudományos módszertani szempontból vizsgálódunk, vizsgálatunkat pedig arra korlátozzuk, hogy megnézzük, milyen eredmények születtek az elmúlt négy évtizedben az „ismeretlen” szavainkra vonatkozólag. Vizsgálatunk a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének két kiadványára, és az ezeken alapuló egyik további kiadványra szorítkozik. Kiindulásul *A magyar nyelv történeti etimológiai szótárát* (a továbbiakban: TESZ) vesszük, leletünket pedig az *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete* (a továbbiakban ESZM) kiadványban foglaltakkal hasonlítjuk össze. A két szótár megjelenése közötti időben publikált *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*-t (a továbbiakban: EWU) szintén figyelembe vettük, ennek részletes elemzése alól felmentett azonban bennünket annak ismerete, hogy az ESZM-be beépültek az eredményei¹. Második lépésben kísérletet teszünk ismeretlen szavaink osztályozására és történeti vonatkozású elemzésére. Jelenlegi vizsgálatunk egészére vonatkozólag külön hangsúlyozzuk, hogy a TESZ-t adott kiindulási alapnak ('empirikus leletnek') vesszük, a TESZ előtörténetével, kialakulásának metodológiájával, és bármely egyéb vonatkozásaival pedig egyáltalán nem foglalkozunk.

Hipotézisünk kettős. Feltételezzük, hogy nyelvünkben számottevő az „ismeretlen eredetű” szavaink részaránya. Arra vonatkozólag, hogy mekkora részarány „számottevő”, a matematikai-statisztikában használatos rutin szignifikancia-szintet ($p < 0.05$) tartjuk mérvadónak. Ennek értelmében hipotézisünket a következőképpen operacionalizáljuk: feltételezzük, hogy a TESZ-ben az „ismeretlen eredetű” szavaink részarányának mértéke nem véletlen, hanem szignifikáns nagyság. Feltételezzük továbbá, hogy az „ismeretlen eredetű” szavaink nem véletlenszerűen szóródnak az 'élet, a világ és a történelem' különböző területeire és irányokban, hanem együttesük koherens egy bizonyos művelődés- és mentalitástörténeti szakasz jelzése vonatkozásában. Ezt a hipotézisünket az alábbiakban az „ismeretlen eredetű” szavaink osztályozhatóságával, és a kialakított osztályok értelmezhetőségével igyekszünk bizonyítani. Hipotéziseink tesztelése

Pethő Bertalan–Vízkeleti Györgyi – Nyelvünk „ismeretlen eredetű” szavairól

sét első lépésben a TESZ alapján végeztük. Az ESZM-mel a TESZ elemzése során kapott és tesztelt eredményeknek a birtokában foglalkozunk.

EREDMÉNYEINK A TESZ ALAPJÁN

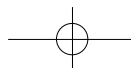
Miután a TESZ-ből kigyűjtöttük az „ismeretlen eredetű” szavakat (n=762), azt találtuk, hogy ezek 7,20%-át teszik ki a könyvben külön lexikális egységként felsorolt összes szónak (megjegyezzük, hogy ezt a részarányt úgy számoltuk, hogy az összes önálló szócikk számából [n=10714] levontuk az ismeretlen szavakból származtatott, önálló szócikkű szavak számát [n=128], vagyis az n=10586 összeget vettük alapul). Tájékoztató jelleggel megemlítjük, hogy az angol nyelvben az „ismeretlen eredetű” szavak részaránya 4,03%.²

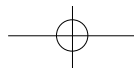
Első hipotézisünket ez a TESZ-re alapozott lelet verifikálja. Ugyanis az empirikus adatok alapján becsült százalékos érték 7,20%, konfidencia-intervallum 7,13–7,28; mely szűk konfidencia-intervallum becslésünk p<05 szignifikancia-szintet meghaladó pontosságát mutatja. Ami azt jelenti, hogy az „ismeretlen eredetű” szavaink jelentősen nagy száma nyelvünk valós ténye.

Tovább vizsgálva szókincsünket valószínűsítettük, hogy nyelvünkben az „ismeretlen eredetű” szavaink részaránya valószínűleg nagyobb, mint 7,20%. Ezt a segédhipotézisünket a nem „ismeretlen eredetű” szavaink részarányának megállapításával ellenőriztük.

Elemzéseink során azt találtuk, hogy a TESZ-ben szavaink további mintegy 5%-a „bizonytalan eredetű”, 6%-ának az eredeztetése csupán „valószínű” (az „ismeretlen eredetű” szavakból származtatott szavakat ezekben a vonatkozásokban sem számoltuk). Ennek a két csoportnak az összelemszáma 11%. Nem valószínűtlen, hogy további kutatások eredményeként ezeknek a szavaknak egy része „ismeretlen eredetű” marad. Ha ez a feltételezés olyan mértékben teljesül majd, hogy az említett 11%-nyi elemszámból a szavaknak legalább 3%-át találják „ismeretlen eredetű”-nek – ami nagyon mértéktartó becslés –, akkor első hipotézisünk verifikálása még erősebbé válik (ugyanis ekkor 10% fölé emelkedne az „ismeretlen eredetű” szavak részaránya).

Figyelembe véve, hogy a TESZ szerint az egyértelműen „ismert” eredetűnek nyilvánított szavak (80%) több fő csoportra oszlanak (például finn-ugor, török, szláv, latin, német eredetűek, valamint a nemzetközi, vándor- és hangutánzó, illetve hangfestő szavak), nyelvünkben az „ismeretlen ere-

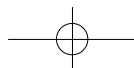
Polgári Szemle · 7. évfolyam 1. szám

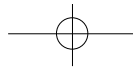
detű” szavak számszerű jelentőségét inkább mutatja az „ismert” eredetűnek nyilvánított szavak egyes csoportjaihoz való viszonyítás, mint az „ismert” eredetűnek nyilvánított szavak összességéhez való viszonyítás. Ez a feltételezés szintén empirikusan válaszolható meg. Az „ismert” eredetűnek tartott szavak különböző csoportjainak elemszáma az említett szótárból való kigyűjtéssel megadható³, a részarányok nagysága pedig e szerint meghatározható. Segédhipotézisünk a következő: az „ismeretlen eredetű” szavak számaránya valószínűleg jelentős az „ismert” eredetű-

nek nyilvánított szavak egyes külön csoportjainak a számarányához, így például a finnugor eredetűnek nyilvánított szavak számarányához képest. Ezt a segédhipotézisünket a jelenlegi keretek között nem teszteljük. Azt a megállapítást azonban mindenesetre előlegezhetjük a segédhipotézis majdani tesztelésének várható eredményétől függetlenül, hogy az „ismeretlen eredetű” szavaink számaránya jóval nagyobb súllyal esik latba, mint amit a 7,20%-os előfordulás, illetve az iménti számítás értelmében ennél nagyobb részarány önmagában jelez.

Miután kvantitatív vonatkozásban erősen verifikáltuk az első hipotézisünket, jelezzük ennek a leletünknek a jelentőségét. Az ugyanis a véleményünk, hogy ha valamely nyelv alapszókincsének egy kritikus számaránynál nagyobb része „ismeretlen eredetű”, akkor vagy „fehér foltok” vannak az ilyen nyelv kialakulásának a történelmében, vagy pedig az adott nyelvközösség belső fejlődése volt annyira erőteljes, hogy magában fejlesztette ki a visszamenőlegesen „ismeretlen eredetű”-nek tartott szavakat, legalábbis ezek nagy részét. Amit ebben az összefüggésben „kritikus számarány”-nak neveztünk, azt nevesítettük az első hipotézisünkben „számottevő» részarány”-ként, majd operacionalizáltuk matematikai-statisztikai értelemben. A „belső fejlődés” megvalósulásához vagy nagy létszámú nyelvközösség szükséges, vagy kivételesen nagy mentális adottság és erő, valamint kedvező környezeti feltételek és szerencsés történelmi út. Amilyen arányban hiányoznak ezek a feltételek, olyan arányban valószínűsíthető, hogy az „ismeretlen eredetű” szavak valamely más nyelvközösséggel való érintkezés során, esetleg az adott nyelvközösség eddig ismeretlen – ha van ismert eredet, akkor külön, másod-, vagy első/bb/ – eredetének volt az eseménye.

... az „ismeretlen eredetű” szavaink számaránya jóval nagyobb súllyal esik latba ...

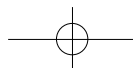
Pethő Bertalan–Vízkeleti Györgyi – Nyelvünk „ismeretlen eredetű” szavairól

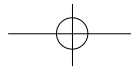
Második hipotézisünket az „ismeretlen eredetű” szavaink néhány szemantikai sajátosságának a vizsgálatával teszteljük. Ebből a célból azokat válogattuk ki az „ismeretlen eredetű” szavaink közül, melyeknek jelentését különösen jelentősnek ítéltük. Ez a kritérium nem operacionalizálható kielégítő módon kvantitatíve, és azzal sem próbálkozunk ezúttal, hogy definiáljuk a „jelentés”-t és/vagy a „jelentős/ég/”-et. Csupán látra szóló érvennyel fogalmazunk meg három szelekciós szempontot, melyek figyelembevételével állítottuk össze az alábbi listánkat. A három szempont a következő: egy bizonyos szó az 'élet/világ' (a) inkább tágabb, vagy inkább szűkebb, (b) jobban vagy kevésbé szervezett, (c) magasabb vagy kevésbé magas szintűnek minősülő összefüggésében lehetett használatos.

Nagy vonalakban hét plusz egy csoportot különböztetünk meg a kiválasztott „ismeretlen eredetű” szavaink halmazában a fentebbi kritériumok szerint. Az osztályozás⁴ kérdéseivel sem foglalkozunk ezúttal, hanem post hoc cirkulusban érvelünk: véleményünk szerint az elvégzett alábbi osztályozás sikeressége visszamenőleg igazolja a választott „kategóriák” alkalmasságát arra a célra, melyre használtuk. A hét plusz egy csoport a következő (az 1700 után adatolt szavakat válogatásunk „régisége” minél nagyobb fokának elérése céljából – két lektorunk javaslatára – kihagyjuk; megjegyezzük azonban, hogy a magyar nyelvű írásbeliség kései kibontakozása miatt egy szó régisége ellen nem elegendő érv, ha történetesen 1700 után jegyezték fel; jó néhány csak 1700 után adatolt szavunk gazdagítaná az alábbi összeállítást, ilyen például a „szigorú”, melyet 1724-ben jegyeztek fel először; továbbá hangsúlyozzuk, hogy a statisztikáinkból nem maradtak ki az 1700 után adatolt szavak, csupán az alábbi, szemelvényjellegű csoportosításban mellőztük ezeket):

1. lelki/szellemi sajátosságok (például bán; becsül; boldog; bűn; dölyfös; dőre; düh; emlékezik; gyenge; gyűlöl; hisz; józan; kíván; komor; mogorva; ocsúdik; ostoba; ördög; pajkos; remény; rest; szelíd; szenderedik; szenved; tetszik; un; víg; zagyvál);

2. közösség szerveződés jellemzői (például ajánl; ápol; bitó; cinkos; diadal; dicső; enged; enyeleg; enyhít; erkölcs; fattyú; fedd; gond; gyámol; gyermek; gyanú; gyepű; gyilkos; győz; hazug; hír; hisz; hitvány; hízelkedik; idegen; int; izgat; kamasz; káromol; kofa; köszön; kuruc; küld; lajhár; legény; lézeng; lomha; lusta; negédes; nyűg; özvegy; saját; sajnál; sanyargat; siker (melyből a „siker” származik); szajha; szégyen; szid; szít; tagad; támad; tús; üzen; vendég; verseng; vét; vív; zaklat; züllik; zsarol);

Polgári Szemle · 7. évfolyam 1. szám

3. gazdasági-kereskedelmi kifejezések (például bír; csal; erszény; fösvény; garázda; gyarapodik; ígér; iparkodik; kincs; lop; pótol; szegény; tolvaj);

4. test, ruházat és lakás nyelvi jelölői (például bajusz; bögre; délceg; divat; émelyeg; góc; ing; kanál; kancsó; karcsú; koszorú; köröm; köszöntű; kövér; lak; mankó; mente; mocskok; nyak; ősz; ösztövér; ököl; póre; ránt; rüh; seb; serleg; sisak; süket; süveg; szokik; szurtos; takar; test; tincs; üdül; ül; üst; üstök, vajúdik; vak; vakar; viskó; viszket);

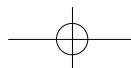
5. az ismerés szavai (például alak; cselekedik; elme; enyészik; fény; függ; gyors; hely; hideg; hiedelem; halk; híg; hó; igen; ismer; káprázik; kém; lidérc; nedv; nehéz; növekszik; nyers; ocsmány; omlik; óriási; önt; ragyog; remek; rög; rövid; senyed; sík; sima; sinylik; sorvad; súly; süllyed; száll; szín; szörnyű; szűk; tag; tagad; tajték; tenyészik; terem; torpad; tör; történik; tűnik; üreg; üszög; váz; vehem; vidék; vissza; zagyvál; zavar; záp; zordon; zsendül; zsenge);

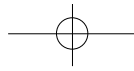
6. az eszközök és az eszközlés nyelvi jelölői (például csarnok; épület; eszköz; fegyver; fűrész; gyújt; hegedű; húr; horog; ipar; ken; korcsolya; korlát; kút; kürt; madzag; mész; metél; nyárs; nyírni; nyit; önt; pánnya; rúd; szab; szapu; szánt; szatyor; szigony; targonca; teng; tenyészik; tok; tol; tutaj; ugrik; űz; vászon; von);

7. a nyelvközösség élőhelyére utaló szavak (például babér; bagoly; bogár; bokor; bürök; fenyér; fővény; fűrj; gém; göte; gyp; gyurgyalag; gyapot; gyík; hanga; harcsa; hinár; hiúz; imola; inda; juh; kan; kérész; kócsag; kocsord; kondás; kosbor; lonc; lugas; magyal; makk; meténg; mén; nád; nádaly; nyáj; ordas; öböl; ösvény; öszvér; őz; ponty; rét; rügy; sás; sáska; sordély; sügér; szeder; taraj; tárnics; toportyán; tulok; vackor; vidék; zsásza; zombék).

A nyolcadik csoportba sorolhatók azok a szavak, melyeknek a szemantikája a szintaxisában való szerepüket magával hozza (például 'csak'; 'de'; 'és'; továbbá ide is sorolandó a föntebb már listázott 'igen' és 'tagad' szó).

Bizonyos egyéb szavak hasonlóképpen sorolhatók különböző csoportokba, illetve átmenetet képeznek egyes csoportok között (például a 'becsül' ige és a 'becses' melléknév közösségszerveződési jellemző, az utóbbi egyszersmind gazdasági-kereskedelmi kifejezés, a 'becsületes' és a 'becstel' pedig lelki/szellemi viselkedés jellemző). Másfelől viszont egy-egy csoportba sorolt szavak több külön csoportba sorolhatók (például a második csoport szavai közül külön-külön csoport képezhető a hitélet szavaiból – átsorolva ide néhány kifejezést az első csoportból –, és a bajvívás szavaiból). Megemlítjük, hogy a későbbiekben módszeresen vizsgálható osztá-

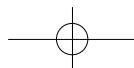
Pethő Bertalan–Vízkeleti Györgyi – Nyelvünk „ismeretlen eredetű” szavairól

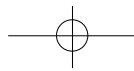
lyozásunk validitása és reliabilitása. A validitása például oly módon, hogy az ismeretlen eredetű szavak halmazát független vizsgálók anélkül osztják általuk felállítandó osztályokba, hogy az általunk adott osztályozást ismernék, majd a különféle osztályozásokat az általunk adott osztályozás viszonylatában hasonlítjuk össze.⁵ A reliabilitás vizsgálatára pedig például a követ-

**... nyelvünk „ismeretlen eredetű”
szavai szemantikai szempontból
legalább két irányban konvergálnak ...**

tudják, hogy mely osztályokból lettek kiemelve) külön-külön eljárásban illesszék vissza valamelyik (maradék) osztályba.

Az osztályozás változatainak és összefüggéseinek a kérdéseivel ezekben a vonatkozásokban sem foglalkozunk azonban tovább a mostani keretek között, hanem következtetést vonunk le. Megállapítjuk, hogy nyelvünk „ismeretlen eredetű” szavai szemantikai szempontból legalább két irányban konvergálnak. Egyfelől a 'nemes' és a 'nemtelen' megkülönböztetésével, továbbá erkölcsi és kognitív öndefiníálással, valamint ennek a mentalitásnak a jegyében sikeresen szervezett társadalmi berendezkedéssel jellemzett művelődéstörténeti fejlődési szakaszra utalnak. Ebben a vonatkozásban észrevételezzük, hogy a természetes nyelvekben közös, tovább nem redukálható szemantikai magvak – szemantikai prímek – többé-kevésbé még hipotétikus listájának 58 tétele⁶ közül csupán öt (bír; cselekedik; ismer; kíván; test) azonosítható valamelyik „ismeretlen eredetű” szavunkkal. Közülük négynek van olyan szinonímaszerű párja (van nekem/neked/ neki; tesz; tud; vágyik), amelyik a nyelvünkben inkább tekinthető szemantikai prímmek, mint az általunk fentebb listázott megfelelőjük (bír; cselekedik; ismer; kíván). Ez a – majd tovább vizsgálandó – megfigyelés erősíti a konvergenciáirány általunk adott interpretációjának a valószínűségét: a megjelölt fejlődési szakasz a nyelvileg szemantikai prímeikkel jellemezhető fejlődési szintre épült rá. Ami pedig a nyelvközösség élőhelyére irányuló – második féle – konvergenciát illeti, az erre vonatkozó, életkörülményekre utaló kifejezések szűkebb területeken való mozgásra engednek következtetni annál, mint amilyen széles az a régió, melyben a nyelvközösség előtörténeti vándorlása egyáltalán feltételezhető.

Polgári Szemle · 7. évfolyam 1. szám

Ezzel a két megállapítással verifikáltuk a második hipotézisünket. Az „ismeretlen eredetű” szavaink együttese koherens egy bizonyos, élőhely szempontjából körvonalazható művelődés- és mentalitástörténeti szakasz jelzése vonatkozásában. Ennek a szakasznak az általunk adott interpretációja tesztelhető kontrasztban annak vizsgálatával, hogy (a) vajon az „ismert” eredetűnek nyilvánított szavak főbb csoportjaiban megfigyelhető-e koherencia, és ha igen, akkor (b) ez konvergál-e valamilyen művelődés-, illetve mentalitástörténeti konstruktummal interpretálható irányban. Ezt a kétrétű tesztelést a későbbi kutatásokra hagyjuk.

Verifikált második hipotézisünknek – a sajátos művelődés- és mentalitástörténeti szakasz felismerésének – a jelentőségét az „ismeretlen eredetű” szavainkból származó kifejezések életünkben való szerepének a nagyságával és horderejével illusztráljuk. Ebből a célból öt „ismeretlen eredetű” szavunkat ragadjuk ki, és felsoroljuk azon származékaikat, melyeket az említett szótár tartalmaz (pontos vesszővel az említett szótárban külön-külön lexikális tételbe foglalt származékokat választottuk el egymástól):

– bír: bírás, birodalom, birtok, birtokos, birtokol; bíró, bíróság, bírászkodik, bírál, bírálat; bírság, bírságot; birkózik, birkózás, biro

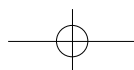
– ép: épül, épülés, épít, építés, építő, épület, építmény, épületes, építkezik, építész, építészet; épp, éppen, éppenséggel

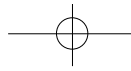
– gond: gondol, gondolat, gondolkodik, gondolhatatlan, gondolható, gondolkodás, gondolkodó, gondos, gondatlan, gondosság, gondatlanság, gondtalan, gondoskodik, gondoskodás, gondoz, gondozott, gondozatlan, gondnok

– terem: teremtő, teremt, termés, teremtés, teremtett, teremtetlen, teremtmény, termék, termékeny, terméketlen, termékenység, termés, természet, termékenyít, termel, termékenyül, termelékeny; természet, természetes, természetesség; termet, termetes

– vissza: visszakozik, visszásság; vizálykodik, vizályos, vizály; viszont, viszontag; viszontagság, viszontagságos; viszony, viszonylag, viszonyít, viszonylik, viszonyul, viszonylat

Megjegyezzük továbbá, hogy a „bizonytalan eredetű”-nek jelzett szavak között szintén vannak olyan kiemelkedően jelentős – a listázott első hat csoport valamelyikébe sorolható – szavak, melyek nyomatékosíthatják a verifikált második hipotézisünk jelentőségét, ha a további kutatások eredményeként szintén „bizonytalan eredetűek” maradnak. Ilyen „bizonytalan eredetű”-nek jelzett szavak például a következők: akarat; bízik; egész/ség/; elég;

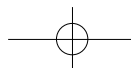
Pethő Bertalan–Vízkeleti Györgyi – Nyelvünk „ismeretlen eredetű” szavairól

faj; fehér; feled; foszt; gyönyörű; haszon; hoz; igaz; imád, isten; íté; játszik; kedv; kegyelem; kész; kevés; kínál; kohó; kopik; könyörül; küzd; láb; lakik; leng; magas; mozog; mutat; mű; nagy; nap; -né (néha, néhol stb.); nép; olcsó; olvas, oszlik; óv; ő; por; rág; ragad; romlik; rúg; sóvárog; szag; származik; szép; táplál; tarka; tart; teker; tép; tilt; titok; törvény; törzs; tulajdon; úr; utál; üt; üveg; vágycik; vég; vél; vész; vet; vidám; vizsgál; zöld.

AZ ESZM ÖSSZEHASONLÍTÁSA A TESZ-SZEL

Ezeknek a leleteknek és megállapításoknak a birtokában vizsgáltuk meg azokat a szavakat, melyeket az Etimológiai szótár „ismeretlen eredetű”-nek vélelmez (Etimológiai..., 2006, 990. o.). Ez a ESZM-lista 306 szót tartalmaz (közülük egy szó, a 'tippán' csak ebben a listában szerepel, az ESZM szócikkei között nem található). Ez a szám a TESZ-ben „ismeretlen eredetű”-ként nyilvántartott szavaknak (n=762) a 40,2%-a. Vagyis az ESZM a TESZ-ben „ismeretlen eredetű”-ként nyilvántartott szavak 40,6%-át nem listázza „ismeretlen eredetű”-nek. Másfelől viszont 43 olyan szót tart nyilván az ESZM „ismeretlen eredetű”-ként, melyek a TESZ-ben nem az „ismeretlen eredetű” szavak között szerepeltek. Ezeknek a szavaknak az eredetét a TESZ annak idején a következő három szinten vélelmezte: az eredetmagyarázat határozott (n=1); „valószínű/leg/” (n=3); „bizonytalan”, vagy „vitatott” (n=39). Ezen a 43 szón felül egy olyan szót ('kesé') sorol fel az ESZM az „ismeretlen eredetűek” között, melyet a TESZ nem külön szócikkben tárgyal, hanem két másik szócikkben ('kesely' és 'keselyű') minősít „valószínű” eredetűnek. Így összesen 44 olyan szó van, amelyik az ESZM-ben újonnan szerepel „ismeretlen eredetű”-ként. Itt jegyezzük meg, hogy az ESZM (XIII. o.) összesen 8670 szócikkben ismerteti a szavak etimológiáját, 275 szócikk a toldalékok eredetét adja meg (a toldalékokkal ebben az írásban nem foglalkozunk), alapszókincsünknek pedig „mintegy 5-6%-át” jelzi „ismeretlen eredetű”-nek. Ez az 5-6%-os becslés lényegesen nagyobb ugyan, mint az „ismeretlen eredetű szavak”-ként felsorolt 306 szó, a továbbiakban azonban az említett becsléssel érdemben nem foglalkozunk, mert az elemzéséhez nincs adat az ESZM-ben.

A következő lépésben azt vizsgáltuk, hogy milyen indokok alapján csökkent az ESZM-ben „ismeretlen eredetű”-ként nyilvántartott szavak száma a TESZ-hez képest. Tudatában vagyunk annak, hogy ennek a két szótárnak a címszóállományát nem azonos szempontok szerint válogatták össze. Ebből következőleg a különféle számarányok is eltérhetnek egymástól. Ami

Polgári Szemle · 7. évfolyam 1. szám

azonban az „ismeretlen eredetű”-ként nyilvántartott szavakat illeti, az ezek számarányára vonatkozó alábbi észrevételeinket érdemben nem befolyásolják az említett válogatási szempontok különbözőségei. Ellenkezőleg, az alábbi észrevételeinkkel éppen arra hívjuk fel a figyelmet, hogy válogatási szempontok különbözőségei – melyeket az ESZM szerkesztői sem tettek explicitté – szerepelhettek az „ismeretlen eredetű”-ként nyilvántartott szavak számának vitatható redukálásában.

Ha figyelembe vesszük, hogy a két szótár publikálása között négy évtized telt el, akkor azt feltételezhetjük, hogy a TESZ-ben – a mi kigyűjtésünk eredménye szerint – 762 „ismeretlen eredetű”-ként nyilvántartott szó közül (762-306=) 456 szónak (illetve az „5-6%”-os becslést az elemezhetetlensége ellenére figyelembe véve a 456 szó nagy hányadának) az eredetét sikerült megfejteni a négy évtized alatt.

Nem ez történt azonban. Ami történt, annak a rekonstruálását táblázatos formában mutatjuk be.

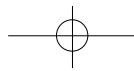
1. táblázat

	TESZ 762 ismeretlen szava az ESZM-ben:		ESZM 306 ismeretlen szava a TESZ -ben:
262	szintén ismeretlen	262	szintén ismeretlen
261	nem szerepel egyáltalán	1	nem szerepel egyáltalán
14	határozott magyarázatot kapott	1	határozott magyarázatot kapott
80	„bizonytalan”, „talán”, „vitatott”, „valószínű”	42	„bizonytalan”, „vitatott”, „valószínű”
145	vitatható magyarázatú		
500		44	
		500-44=456	

A táblázatban foglaltakat a hibák feltárásával együtt részletezzük az alábbiakban.

FELFEDEZETT PROBLÉMÁK

A TESZ-ben „ismeretlen eredetű” 762 szó közül 261 az ESZM-ben egyáltalán nem szerepel. A kihagyás valószínű (legfőbb) indoka az az eljárás, amelyik az ESZM XI. oldalán olvasható: „[...] a kihalt, népies, a mai magyar nyelv szókészletének nem szerves részét képező szavakat csak igen kis számban vettük be szótárunkba.”

Pethő Bertalan–Vízkeleti Györgyi – Nyelvünk „ismeretlen eredetű” szavairól

Természetesen méltányoljuk a szótárírók kényszerhelyzetét, melyben kritériumot kell érvényesíteniük az általuk tárgyalandó szóállomány kiválasztására és korlátozására. Az ESZM-ben érvényesített, idézett kritériumok azonban szerintünk olyan (pre-)konceptiót jelentenek, amelyek a következő szempontokból hibás.

1. A kihalt szavakról tudjuk, hogy egykor éltek, tehát a magyar nyelv részét képezték, ezért az etimológiai vizsgálódásból kirekeszteni ezeket egyenlő a magyar nyelv megcsonkításával.

2. A „népies” szavak egy részének kihagyása hasonlóképpen a ma élő nyelv megcsonkítása.

3. A „népies” kategória bevezetése esetén külön kérdés, hogy mit tartanak az ESZM szerkesztői „népies”-nek, illetve „nem népies”-nek? Ismerve az elmúlt nyolc évtizednyi történelmünket, a „népi” vs. „urbánus” megkülönböztetés értelmében beszélnek „népies”-ről? Vagy a technikai civilizáció által kevésbé érintett társadalmi réteg szóhasználatát, és/vagy a köznapi diskurzus technikai civilizáció által kevésbé érintett maradványrétegére gondolnak? Vagy netán a Média-diskurzusokba nem került szavakra gondolnak? És bármelyik említett esetről van is szó: mi a „népies” kritériuma? Ha esetleg van, vajon sikerül-e a további etimológiai vizsgálódáshoz eléggé éles határt meghúzni a „népies” és „nem népies” között?

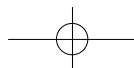
4. A mai magyar nyelv szókészletének szerves vs. „nem szerves részét képező szavak” határvonalának a meghúzása problematikus. Megfelelő kritérium híján maradhattak ki például a következő szavak: ászok; berhel; bodobács; bőnye; buzér; csuma; kaszat; kófic; marjul, tákol; zsombor.

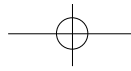
Mindenesetre, a „népies” szavak kiiktatásának tendenciáját tekintve valamelyest ellentmond önmagának az ESZM, amikor iménti idézetet követő 5–8. sorban azt közli (Etimológiai..., 2006, IX. o.), hogy a „szótár címszavainak értelmezésében [...] rendszeresen felhasználtuk [...] az Új Magyar Tájszótárt [...]”.

Nézzük továbbá azt a 239 szót, amelyik a 762 „ismeretlen eredetű” szó között van nyilvántartva a TESZ-ben, ellenben az ESZM-ben nem szerepel az általunk „ismeretlen eredetű”-nek vett szavak felsorolásában.

Ez a 239 szó a következőképpen oszlik meg az ESZM-ben:

- a) 14 szó határozott magyarázatot kapott;
- b) 80 szó esetében jeleztek megfejtést, a megfejtést azonban „bizonytalan”, „talán”, „valószínű”, „vitatott” jelzővel minősítették;

Polgári Szemle · 7. évfolyam 1. szám

c) 145 szó azért marad ki az „ismeretlen eredetű”-ként számon tartott szavak köréből, mert ezek „származékszó”-nak minősülnek. Azonban magának az ESZM-nek is az a megállapítása ezekről a szavakról, hogy a „szótó ismeretlen”, „töve önállóan nem adatolható”, „szótó nem adatolható”, „ismeretlen töve önállóan nem adatolható”, „alapszó önállóan nem adatolható”, „alapszó ismeretlen eredetű”, „bizonytalan, talán szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, melynek alapszava önállóan nem adatolható” stb. Ennek az eljárásnak a kezdeménye az ESZM (X. o.) következő állásfoglalásában található meg: „Származékszavaknak számítjuk azokat a magyar szókészleteti elemeket, amelyek nyilvánvalóan képzés nyomait őrzik, de tövük ma önállóan nem él, csak kikövetkeztethető. Ebbe a csoportba tartoznak nyelvünk fiktív vagy passzív tövű igéi is.” Véleményünk szerint ha származékszóról van is szó, ha alapszava „ismeretlen eredetű” (stb...), akkor indokoltnak látszik az „ismeretlen eredetű” szavak felsorolásában való szerepeltetése. Az eljárás ugyanis szerintünk logikailag hibás. Ezt a szavak egyik alcsoportján mutatjuk ki.

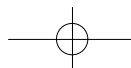
Ezen a 145 szóból álló alcsoporton belül legalább 36 olyan szó van, melynek magyarázatában nem csupán rejtett, hanem definitív hibás kör állapítható meg. Az ESZM-nek ezt az általunk felfedezett eljárását a pontos megértése céljából előbb kipreparáljuk, majd szillogizmus formájában írjuk fel. Az eljárás a következő formulává preparálható ki:

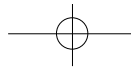
- Egy származékszó eredetét származék volta magyarázza.
- Ezzel tehát ismert az etimológiája.
- Az nem számít, hogy amiből származik, az ismert-e, vagy nem.

Szillogizmus formájában pontosítva (itt a „nem adatolható” jelzőt az „ismeretlen” jelzővel egyenlőnek véve) demonstráljuk, hogy az ESZM-nek ez az eljárása hamis bizonyítás:

- Minden származékszó ismert eredetű a töve/alapszava vonatkozásában.
- Némely tő/alapszó ismeretlen eredetű.
- Tehát némely ismeretlen tövű/alapszavú származékszó ismert eredetű.

Nem vizsgáljuk ezúttal logikai szempontból ezt a következtetésformát. Csupán azt jegyezzük meg, hogy a felírásakor csereviszonyukban használjuk az „ismert eredetű”, „ismeretlen eredetű”, „származékszó” és a „tő/alapszó” terminust; a szóban forgó eljárás pedig konceptualizálható „az ismeretlen eredet nem tranzitív a szószármazások mentén” tételként, ez a tétel azonban evidensen hamis. Tulajdonképpen a circulus vitiosus

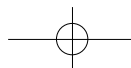

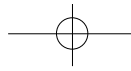

Pethő Bertalan–Vízkeleti Györgyi – Nyelvünk „ismeretlen eredetű” szavairól

egyik különleges esetéről van szó. Ennek következtében törlődnek ki szavak az „ismeretlen eredetű” kategóriából az ESZM-ben.⁷ Erre vonatkozólag példaként bemutatunk egy szócsaládot, melyet az ESZM három címszóban tárgyal. 1. „üdül [1578]. Származékszó, mely egy önálló alakban nem adatolt szótőre vezethető vissza. A feltehetőleg igei természetű alapszó ismeretlen eredetű, és az üdvöz tövével állhat kapcsolatban”. 2. „üdvözít [13. század eleje]. Származékszó. Alapszava az önálló használatban elavult üdvöz névszó. Ez szintén származékszó, feltehetőleg igei természetű alapszava az üdül szó alapszavával állhat kapcsolatban.” 3. „üdvözöl [1416 után]. Származékszó. Az üdvöz 'üdvözölt, köszöntött' névszóból jött létre – l igeképzővel.” – Külön megjegyezzük továbbá, hogy maga az „ismer” szó – melyet még az EWU (66. o.) is „ismeretlen”-ként jegyzett – szintén ezen a példán bemutatott eljárásnak az eredményeképpen kerül ki az ESZM-ben az ismeretlen eredetű szavak közül (Etimológiai..., 2006, 343. o.: „ismer [13. sz. eleje]. Bizonytalan eredetű, esetleg egy önállóan nem adatolható szótő származéka. Az alapszó ismeretlen eredetű [...]).

Ilyen cirkulus szerinti megítélés a TESZ-ben inkább csak elvétésként fordult elő (mint például a következő négy szónak mint származékszavaknak az egymásra és körbe utalása, noha az alapszavuk „ismeretlen”: 'cseperedik', 'cseplesz', 'cseplye', 'csepőte'). Egyébként olyan – más ismeretlen szóhoz nem kapcsolódó – származékszó, melynek töve/alapszava ismeretlen ugyan, de nem ezzel a jelzővel kezdi az ismertetését, csupán 11 fordul elő a TESZ-ben (csepe, cseperedik, cseplesz, cseplye, csepőte, iparkodik, metél, mohó, szigorú, támad, tetszik). Az EWU szintén tartózkodik attól, hogy „ismert eredetű”-nek véleményezzen olyan származékszavakat, melyeknek a töve/alapszava „ismeretlen eredetű”. Például a következő hat szóról külön-külön azt írja az EWU, hogy „fiktív tövből” származnak, továbbá megállapítja, hogy ez a hat szó a „fiktív tövük” kapcsán függ össze, valamint mind a hat szó tárgyalásakor leszögezi, hogy a „fiktív tövük” „ismeretlen eredetű”. Azt pedig mind a hat szó esetében nyilván magától értetődőnek veszi az EWU, hogy (következésképpen) ezek külön-külön szintén „ismeretlen eredetűek”. Ez a hat szó a következő: „szenved” (Etymologisches... 2, 1419. o.); „senye” (Etymologisches... 2, 1319. o.); „csenevész” (Etymologisches... 1, 200. o.); „sínylik” (Etymologisches... 2, 1330-31. o., a mára kihalt „sindik” címszónál); „senyve d” (Etymologisches... 2, 1319. o.); „sanyargat” (Etymologisches... 2, 1303-1304. o.). Megjegyezzük, hogy ez a hat szó

Polgári Szemle · 7. évfolyam 1. szám

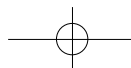
sem szerepel az ESZM-ben az „Ismeretlen eredetű szavak” (Etimológiai..., 2006, 990. o.) között; nyilván szintén a főntebb kipreparált eljárás következtében, mint „származékszavak” esnek ki.

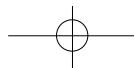
Módszertani szempontból teszünk továbbá szóvá két hibát. Mindkettő az eredetre vonatkozólag mutatható ki.

„A magyar nyelv legfontosabb jövevényszórétegei”-nek a felsorolása-kor az első két helyen említi az ESZM (X. o.) az „iráni” és a „kaukázusi” kölcsönszavakat. „A szavak eredet szerinti csoportosítása” fejezetben azonban az ESZM (970. o.) mindössze 33 szót sorol fel az iráni kategóriában, és csupán 6 szót a kaukázusi kategóriában. Az utóbbi 6 szót mind kérdésesnek tartja, az előbbi 33 szó közül pedig 23-ról jelzi, hogy kérdéses. A „legfontosabb” minősítés és a „legfontosabb”-ak száma (és ezen belül a bizonyosság számaránya) között nyilvánvalóan olyan szakadék tátong, amelyik egyebek mellett módszertani jellegű.

Első közelítésben szintén módszertani hiba fedezhető fel abban a radikális megkülönböztetésben, mely szerint (persze nem csak) az ESZM (969. skk. o.) az „ősi (alapnyelvi) szavak” kategóriájába uráli, finnugor és ugor kori szavakat sorol be, az összes többi (köztük ismeretlen) szót pedig határozottan kizárja az „ősi (alapnyelvi) szavak” kategóriájából. A módszertani hiba ebben a vonatkozásban az „ősi (alapnyelvi)” kétrétű terminusban rejlik. Ugyanis egyféle bizonyított eredet – jelen esetben az uráli, finnugor és ugor eredet (ami önmagában három szintű!) – nem bizonyítja ennek az eredetnek az egyetlenségét, azaz nem zárja ki eleve, hogy az eredet esetleg többretű.⁸ Az utóbbi esetben például „ősi” lehet az is, ami nem „alapnyelvi”. Ezt a megkülönböztetést ignorálja az „ősi (alapnyelvi)” terminus azáltal, hogy összemosza a benne foglalt két kifejezést.

Elemzésünket abból a célból terjesztettük ki ilyen részletességgel az ESZM-re is, hogy megmutassuk, mennyi problémát vet fel a nyelvészeti módszertan szavaink megfejtésének vonatkozásában. Valószínűsítjük, hogy ha a „főáramú” nyelvészet nyitottabb lett volna „alternatív” megközelítések⁹ megvitatására, akkor néhány általunk kimutatott módszertani hiba kölcsönösen elkerülhető vagy kiküszöbölhető lett volna. Az a véleményünk, hogy a kétféle megközelítés képviselőinek eszmecseréje lényegesen javíthatná a „főáramú” nyelvészet által „ismeretlen eredetűnek” nyilvánított szavaink megfejtésére irányuló erőfeszítések sikerét. Kiemelkedően fontos példa erre 'isten' szavunk perzsa eredetének bizonyítása.¹⁰

Pethő Bertalan–Vízkeleti Györgyi – Nyelvünk „ismeretlen eredetű” szavairól

Köszönetnyilvánítás. Írásunkhoz Czakó Gábor, Czobor Pál, egy általunk nem ismert, anonim lektor, és három, anonimitását megőrizni kívánó lektor fűzött kritikai észrevételeket. A jelenlegi változatot valamennyi kritika figyelembevételével dolgoztuk ki, felelősség azonban kizárólag bennünket terhel az írásunkban foglaltakért.

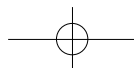
JEGYZETEK

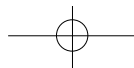
¹ Zaicz Gábor, az idézett Etimológiai szótár főszerkesztője – aki egyik szerkesztője volt korábban az *Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen*-nek – ezt írta (Etimológiai szótár, XI. o.): „Forrásként elsősorban A magyar nyelv történeti etimológiai szótárát és ennek német nyelvű változatát (ez az *Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen*; PB és VGy) használtuk [...]”

² <http://tripatlas.com/English-language#Wordorigins>. – Source: Shorter Oxford Dictionary, 3rd edition. – Tájékoztató jellegéről azért beszélünk, mert nem vizsgáltuk meg, hogy az „ismeretlen eredetű” szavak kigyűjtésének módszere különbözik-e az angol és a magyar nyelvű mintában.

³ A Kenesei István által szerkesztett *A nyelv és a nyelvek* kötetben (Negyedik kiadás, Corvina, Budapest, 2000, 139. o.) a következő statisztika szerepel – a statisztika forrásának megadása nélkül – szavaink eredetének megoszlásáról: „21% finnugor, 20% szláv, 9,5% török, 11% német, 6% latin és görög, 2,5% újlatin, 1% egyéb, 30% bizonytalan eredetű.” – Ennek a statisztikának a szempontjai részben különböznek attól, melyet javasolunk. – Figyelemre méltó, hogy ebben a statisztikában a „bizonytalan” csoport lényegesen nagyobb, mint az általunk talált „ismeretlen” és „bizonytalan” eredetű szavak összege (n=20%). Feltételezhető, hogy az idézett statisztika szerinti nagyobb számarány – legalábbis részben – az „ismert” blokkokon belül mégis megjelenő „bizonytalanság”-okból adódik. – Gerstner Károly szerint, aki az EWU egyik szerkesztője volt, az EWU-ban „a címszavak mintegy 9%-a lehet ismeretlen eredetű” (Gerstner Károly: *A magyar nyelv szókészlete*. In: Magyar nyelv. Főszerk.: Kiefer Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006, 437-480. [476. o.]).

⁴ Az osztályozás komplex problematikájával kapcsolatban vö. Arisztotelész felfogását a „kategorikák”-ról; erről alapos tájékoztatást ad például Klaus Oehler (Aristoteles: *Kategorien*. Übers. und erläut. v. Klaus Oehler. Aristoteles: *Werke in Deutscher Übersetzung*. Band 1, Teil 1. Akademie Verlag, Berlin, 1984), valamint a Pierre Aubenque szerkesztésében megjelent *Concepts et catégories dans la pensée antique* c. könyv (J. Vrin, Paris, 1984). – Vö. továbbá: Émil Benveniste: *Catégories de pensée et catégories de langue* (1958). In: Uő: *Problèmes de linguistique générale*. (Vol. 1.) Gallimard, Paris, 1966, 63-74. o. – Michel Foucault: *Les mots et les choses*. Gallimard, Paris, 1966. – *Apprehension. Das sprachliche Erfassen*

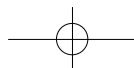
Polgári Szemle · 7. évfolyam 1. szám

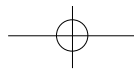
von Gegenständen. Teil I: Bereich und Ordnung der Phänomene. Hg.: Hansjakob Seiler, Christian Lehmanns, Gunter Narr, Tübingen, 1982; Hansjakob Seiler: *Apprehension. Language, object and order*. Part III: The universal dimension of apprehension. Gunter Narr, Tübingen, 1986. – Gerstner Károly (A magyar nyelv szókészlete. I. k., 439–440. o.) három kronológiai csoportba sorolja az „ősi örökséget” képviselő szavainkat. A három csoport „fogalmi köre” egymástól szám szerint különbözik, és egymást csak részben feddi át. Az uráli korra vonatkozólag 7, a finnugor korra vonatkozólag 9, az ugor korra vonatkozólag 6 „fogalmi kört” sorol fel Gerstner Károly. Az egyes „fogalmi körök”-et egyenként 1–9 példával illusztrálja. – Ennek az osztályozásnak az általunk adott osztályozással való összehasonlítása meghaladja jelenlegi írásunk terjedelmét.

⁵ A javasolt eljárás tulajdonképpen konstruktum-validálás. – Vö. Pethő Bertalan: *Teorematikus tesztelés: korszerű általános követelmény*. In: Uő: Technikai javaslatok pszichológiai tesztek alkotására és a vizsgálatok lefolytatására. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 89–115. o.

⁶ Cliff Goddard: *The search for the shared semantic core*. In: Meaning and universal grammar. Vol. I: Theory and empirical findings. Ed.: Cliff Goddard, Anna Wierzbicka, John Benjamins Publ., Amsterdam, Philadelphia, 2002, 5–40. (14. o.) – A (valószínű) szemantikai prímek részletes elemzésére vonatkozólag vö. Anna Wierzbicka: *Semantics. Primes and universals*. Oxford University Press, Oxford, New York, 1996.

⁷ Nem csekély meglepetéssel olvastuk írásunk anonim lektorának a bírálataiban – akit írásunk egyik anonimitását megőrizni kívánó nyelvész lektora kért fel a bírálatra –, hogy amit mint „etimológus, lexikológus és szótáríró” nyilvánítson szakszerű véleményt –, hogy amit mi circulus vitiosus-ként tártunk fel, az szerinte nem circulus vitiosus, hanem olyan nyelvészeti módszertani elv, mely szerint (ez tűnik ki az illető részletes fejtegetéséből) az ESZM, sőt már az EWU szerkesztői is eljártak. Idézünk az érveléséből: „Ha egy szóban reálisan (akár biztosan, akár csak valószínűséggel) képzőelemeket lehet kielemezni, az adott szóalak (mely általában szótári szóként ismert) összességében már átkerül a belső keletkezésű, tehát ismert etimológiájú szavak csoportjába. Az, hogy egy-egy ilyen szónak a morfológiai töve milyen eredetű, már másodlagos kérdés.[...] Me rt bizony igaz az, hogy »egy származékszó eredetét származék-volta igazolja« – az ütőget szó képzőt tartalmaz, tehát származékszó, vagyis egy töből és egy képzőből a magyar nyelvben létrejött szótári szóról van szó: azaz ismert az etimológia. És ilyen összefüggésben valóban nem számít az, »hogy amiből származik, az ismert-e, vagy nem«. Ezen a helyezeten a fölírt szillogizmus sem változtat, és nincs szó circulus vitiosusról sem: csupán módszeresebb, a morfológiát és szemantikát egyforma súllyal kezelő etimológiai szemlélet-ről van szó.” – Véleményünk szerint ha ez valóban tudatos módszer volt az ESZM, sőt már az EWU szerkesztésekor, akkor az „ismeretlen eredetű”-ként nyilvántartott szavak számának redukálása nem véletlenül történt, hanem szándékosan, ami véleményünk szerint tudatos megtevesztő eljárás.

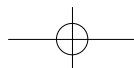

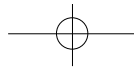

Pethő Bertalan–Vízkeleti Györgyi – Nyelvünk „ismeretlen eredetű” szavairól

⁸ Írásunk anonim lektora a többszörös eredet hipotézisével kapcsolatban a következő kemény elítélést fogalmazza meg: „Az etimológiai-szótörténeti elmélet és módszer ismeretének teljes hiányára utal az az elvárás, hogy az ősi (alapnyelvi) eredetű szavak közé ne csak az uráli, finnugor és ugor korból eredeztethető szavak, hanem más eredetű (vagy ismeretlen eredetű) szavak is besorolást nyerjenek. Ez olyan szakmai képzetlenség, mintha egy zoológus a kutyák csoportjába sorolná a zebrát. Hasonlóképpen súlyos tévedés azt állítani, hogy a magyar nyelv bizonyított eredete megengedhetné ennek az eredetnek az esetleges többrétűségét. Ahol többrétűség, sőt sokrétűség van, az a magyar szókészlet eredetbeli összetétele, aminek jól kitapintható történelmi, társadalmi és műveltségi okai vannak. De tudjuk: a nyelv nem azonos a szókészlettel.” – Ellenvéleményünket három pontban jelezzük: *a)* Részünkről ezúttal sem „elvárás”-ról van szó, hanem csupán felvetésről; *b)* Valamely bizonyított eredet önmagában nem zárja ki az eredet többféleségét, hacsak nem sikerül kizárni azt, hogy fennáll az eredet többféleségének a lehetősége (például az a hipotézis, mely szerint a japán nyelv egyfelől „ázsiai”, másfelől „óceániai” eredetű, a nyelvészeti szakmában előforduló kettős eredet felvetése; egyébként 2010. 05. 04-én a Google a „multiple genesis” kereső-szópárra „kb. 42 500 000 találat”-ot jelzett); *c)* Véleményünk szerint a nyelv vs. szókészlet szembeállítás addig a határig (visszakövetkeztetve) találó („érvényes”), ameddig a szintaxis keletkezésének kérdése fel nem merül. Nyilvánvaló ugyanis, hogy szintaxis nem keletkezik valaminő, „minimális” szókészlet – szemantika – nélkül (a probléma hasonló dallam vs. harmonia viszonyának kérdésével, mellyel kapcsolatos nevezetes vita zajlott Rameau és Rousseau között, történetesen, persze egyáltalán nem véletlenül a „nyelv eredetének” legújabb időkig eleven kérdésével összefüggésben; vö. Pethő Bertalan: *Előmérkőzések posztmodern csatározásokhoz*. Platon, Budapest, 1995, 98. skk. o.). – Ami a „főáramú” vs. „alternatív” nyelvészeti vonulatot illeti, a párbeszéd egyik akadályát figyelhetjük meg „az etimológiai-szótörténeti elmélet és módszer ismeretének” abban a kisajátításában, melyben a kisajátító hibázásai a vélt egyetlen igazságnak számítanak.

⁹ A „főáramú” és az „alternatív” nyelvészet, illetve nyelvészek megkülönböztetését néhány más területen bevett szembeállítás mintájára használjuk. Emlékeztetünk például arra, hogy a nyugati orvoslásban alternatív gyógyításnak számít többek között az akupunktúra, a homeopátia, és részben a természetgyógyászat. Ami az akupunktúrát illeti, Kínában a főáramba tartozott, és tartozik a legutóbbi időkben is. A természetgyógyászat megítélése viszont változik mind történelmileg, mind jellege szerint. Sok gyógyszer, amelyik a főáramú orvoslás része volt és/vagy ma is az, a növényeket és növénykivonatokat alkalmazó „népi gyógyászat”-ból származik. Ilyen például az a glikozida, amelyik a népi gyógyászatban szívbetegségek kezelésére használt egyik gyűszűvirágfajta (*Digitalis officinalis*) kivonata. A főáram megosztottsága és történetisége szintén de-

Polgári Szemle · 7. évfolyam I. szám

monstrálható ezen a glikozidán. Az 1920–30-as években a budapesti Egyetem egyik belgyógyászati klinikáján megbuktatták azt a diákot, amelyik azt mondta a vizsgán a digitálisról, amit a másik belgyógyászati klinikán tanítottak. Az utóbbi évtizedekben pedig már nem használják. A homeopátia megítélése viszont történelmileg nem igen változott; alternatív gyógymód volt és maradt, csupán a marginalizációja lett kifejezettebb. – Másféle a „főáramú” vs. „alternatív” megosztottság, és ennek történelmi változása, például a közgazdaságtanban és a régi írások megfejtésében. Az előbbi nagy vonalakban közismert, ezért csak az utóbbira említünk egy példát. A Krétán talált, több mint háromezer éves, „lineáris B”-nek nevezett írásra vonatkozólag a szakértőknek többféle, egymástól határozottan különböző elmélete, illetve hipotézise volt. Csupán egy dologban értettek egyet: a lineáris B bizonyosan nem görög nyelvű. Egy „alternatív” nyelvész fejtette meg, hogy bizony görög, és ez a felfedezés átalakította a görögség korai történelmére vonatkozó ismereteket.

¹⁰ „Isten” szavunkat a TESZ „bizonytalan eredetű”-nek véleményezi, majd így folytatja: „Talán származékszó: az ós főnév {TESZ: „ősi örökség a finnugor korból”}eredetibb, is alakváltozatából keletkezhetett [...]” Rédei Károly (*Über die Herkunft des ungarischen Wortes isten, „Gott”*. *Linguistica uralica* [Tallinn] 32, 1996, 283–288. o.) ellenben a perzsa itán-ból eredezteti. Az ESZM valószínűleg erre utal (forrás megjelölése nélkül), miután szócikkét így kezdi: „Valószínűleg származékszó, melynek alapszava az ós régi nyelvi is alakváltozata lehet. [...]”: „Újabbán a magyar szót az iránból származtatják.” – Rédei Károly szövegtetésének azonban valószínűleg sokkal nagyobb súlya van annál, mint ami az ESZM mellékes jellegű megjegyzéséből látszik. Ugyanis a nemzetközi szakértők közreműködésével szerkesztett „Az európai filozófiák szótára”-ban egyedül az „isten” szó képviseli a magyar nyelvű filozofálást – innen vesszük ezt a példánkat -, mégpedig a Rédei által adott etimológiával. (*Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles*. Dir.: Barbara Cassin, Le Robert, Seuil, Paris, 2004, 321-322. o.; a „Dieu” szócikk szerzője Rémi Brague, a Paris I-Panthéon Sorbonne, és a Müncheni Egyetem professzora.)

HIVATKOZÁSOK

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3. kötet.

Főszerk.: Benkő Loránd, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.

Főszerk.: Zaicz Gábor, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.

Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. 1–3. Hrsg.: Loránd Benkő,

red.: Károly Gerstner, Antónia S. Hámori, Gábor Zaicz,

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.

